

Ewa KAMARAD 

Uniwersytet Jagielloński

ewa.kamarad@uj.edu.pl

POJĘCIE WSPÓŁMAŁŻONKA W PRAWIE UNIJNYM – UWAGI NA TLE ORZECZENIA W SPRAWIE COMAN (C-673/16)

ABSTRACT The Term ‘Spouse’ in EU Law – Comments on the Judgment in the Coman Case (C-673-16)

The paper concerns the judgment of 5 June 2018 issued by the Court of Justice of the European Union in the Coman case (C-673-16), in which the Court for the first time defined the term ‘spouse’ for the purpose of Directive 2004/38 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States. It discusses the consequences of the judgement and its relation to the traditional mechanisms of private international law and the EU principle of mutual recognition.

Keywords: spouse, same-sex marriages, right to move and reside freely, mutual recognition

Słowa kluczowe: współmałżonek, małżeństwa osób tej samej płci, prawo do przemieszczania się i pobytu, wzajemne uznawanie

WSTĘP

5 czerwca 2018 r. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej wydał orzeczenie w sprawie Coman (C-673/16), w którym po raz pierwszy zdefiniowane zostało pojęcie współmałżonka w rozumieniu dyrektywy 2004/38 w sprawie prawa obywateli Unii i członków ich rodzin do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium państw członkowskich. Trybunał orzekł, że określenie „współmałżonek” wedle tego aktu prawnego jest neutralne pod względem płci i dlatego może obejmować partnera zarówno odmiennej płci, jak i tej samej płci. Orzeczenie dotyczyło jedynie kwestii pochodnego prawa wjazdu i pobytu na terytorium państwa członkowskiego obywatela państwa trzeciego będącego członkiem rodziny obywatela Unii. W odniesieniu do przyznania tego prawa państwo członkowskie nie może powoływać się na brzmienie swojego prawa krajowego, aby uzasadnić odmowę uznania małżeństwa zawartego przez partnerów tej samej płci w innym państwie członkowskim, zgodnie z prawem tego państwa.

Celem artykułu jest omówienie orzeczenia w sprawie Coman i jego konsekwencji oraz przeanalizowanie, jak orzeczenie to wpisuje się w tradycyjne mechanizmy prawa prywatnego międzynarodowego oraz unijną zasadę wzajemnego uznawania.

POCHODNE PRAWO CZŁONKÓW RODZIN OBYWATELI UNII DO PRZEMIESZCZANIA SIĘ I POBYTU NA TERYTORIUM PAŃSTW CZŁONKOWSKICH

Prawo obywateli Unii do przemieszczania się i pobytu na terytorium państw członkowskich zostało im przyznane bezpośrednio przez przepisy traktatów¹. Jednak korzystając z tego prawa, podczas pobytu w innym państwie członkowskim mogą oni wykształcić więzy rodzinne zarówno z innymi obywatelami Unii, jak i z osobami, które mają obywatelstwo państw trzecich. W przypadku przemieszczenia się obywateli Unii do kolejnego państwa członkowskiego lub powrotu do państwa pochodzenia osoby te powinny mieć możliwość towarzyszenia im, gdyż jej brak oznaczałby konieczność podtrzymywania stosunków rodzinnych „na odległość” lub ich zakończenia².

Aby zapobiec takim sytuacjom, stworzono odpowiednie regulacje w unijnym prawie wtórnym. Obecnie kwestię tę porządkuje przyjęta w 2004 r. dyrektywa 2004/38 w sprawie prawa obywateli Unii i członków ich rodzin do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium państw członkowskich³. Jak wynika z preambuły dyrektywy,

¹ Zob. A. Frąckowiak-Adamska, *O istocie praw wynikających z obywatelstwa Unii*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2012, nr 10, s. 21-23.

² J. Osiejewicz, *Członek rodziny w prawie Unii Europejskiej*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 6, s. 26-27.

³ *Dyrektywa 2004/38/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie prawa*

jej celem jest zagwarantowanie członkom rodzin obywateli Unii prawa do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium państw członkowskich bez względu na ich przynależność państwową.

Przepisy dyrektywy 2004/38 stwarzają trzystopniowy system prawa pobytu, który w założeniu ma prowadzić do uzyskania przez obywatela Unii i członków jego rodziny prawa stałego pobytu w państwie przyjmującym⁴. Pierwszą kategorią jest pobyt do trzech miesięcy, niewymagający spełnienia żadnych warunków ani dopełnienia formalności. Druga kategoria to pobyt dłuższy niż trzy miesiące, możliwy, jeśli obywatel Unii wykaże, że ani on, ani członkowie jego rodziny nie będą stanowić nieracjonalnego obciążenia dla systemu pomocy społecznej państwa przyjmującego w początkowym okresie ich pobytu oraz że posiadają odpowiednie ubezpieczenie zdrowotne. Trzecią kategorią pobytu jest pobyt stały, przyznawany obywatelom i członkom ich rodzin, którzy legalnie zamieszkują dane państwo nieprzerwanie przez pięć lat.

W art. 2 ust. 2 dyrektywy 2004/38 określono, kto traktowany jest jako „członek rodziny”, a tym samym kto może korzystać z praw przyznanych w tym akcie prawnym. Członkiem rodziny jest więc: a) współmałżonek; b) partner, z którym obywatel Unii zawarł zarejestrowany związek partnerski; c) bezpośredni zstępni obywatela Unii, jego współmałżonka lub partnera, którzy nie ukończyli 21. roku życia lub pozostają na jego utrzymaniu; d) bezpośredni wstępni obywatela Unii, jego współmałżonka lub partnera, którzy pozostają na utrzymaniu. Dyrektywa nie definiuje pochodzących z prawa rodzinnego pojęć współmałżonka, zstępnego i wstępnego. Podaje natomiast definicję pojęcia partnera, określając go jako osobę, z którą obywatel Unii zawarł zarejestrowany związek partnerski na podstawie ustawodawstwa danego państwa członkowskiego, jeżeli ustawodawstwo przyjmującego państwa członkowskiego uznaje równoważność między zarejestrowanym związkiem partnerskim a małżeństwem, oraz zgodnie z warunkami ustanowionymi w ustawodawstwie przyjmującego państwa członkowskiego.

W porządkach krajowych państw członkowskich istnieją ważne różnice w definiowaniu pojęcia współmałżonka, co oczywiście ściśle wiąże się z rozumieniem samego małżeństwa. W ostatnich latach największe rozbieżności dotyczą tego, jakiej płci mogą być osoby zawierające małżeństwo. Niektóre państwa UE nie określają wymogów tego dotyczących, co oznacza, że małżeństwo może być zawarte przez osoby zarówno różnej, jak i tej samej płci⁵. Do takich państw należą m.in.: Niderlandów, Belgia, Luksemburg, Francja, Hiszpania, Portugalia, Irlandia, Wielka Brytania (Anglia, Walia, Szkocja, Irlandia Północna), Finlandia i Niemcy. Pojawia się zatem pytanie: jeśli dwie osoby tej samej płci zawarły małżeństwo w jednym z tych państw, czy ich związek powinien być rozpoznany w państwach, które w swoim prawie definiują małżeństwo wyłącznie jako związek osób różnej płci? Problem ten pojawił się również w związku z dyrekty-

obywateli Unii i członków ich rodzin do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium Państw Członkowskich, Dz. U. UE, L 158, 30 IV 2004.

⁴ D.E. Harasimiuk, *Skuteczne korzystanie z prawa pobytu przez obywateli UE i członków ich rodzin*, „Ius Novum” 2016, nr 1, s. 70.

⁵ M. van den Brink, *What's in a Name Case? Some Lessons for the Debate Over the Free Movement of Same-Sex Couples Within the EU*, „German Law Journal” 2016, Vol. 17, nr 3, s. 422

wą 2004/38, w sytuacji, gdy władze państwa członkowskiego odmówiły jej stosowania w odniesieniu do małżeństwa osób tej samej płci, powołując się na brzmienie prawa krajowego.

STAN FAKTYCZNY SPRAWY COMAN

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE w sprawie Coman z 5 czerwca 2018 r.⁶ zostało wydane w odpowiedzi na pytania prejudycjalne zadane przez rumuński Trybunał Konstytucyjny (Curtea Constituțională). Pytania dotyczyły wykładni przepisów dyrektywy 2004/38⁷ i pojawiły się w sprawie między Relu Adrianem Comanem i Robertem Clabournem Hamiltonem a Generalnym Inspektorem ds. Imigracji Rumunii (Inspectoratul General pentru Imigrări) i Ministerstwem Spraw Wewnętrznych Rumunii (Ministerul Afacerilor Interne). Sprawa dotyczyła możliwości przyznania R.C. Hamiltonowi prawa pobytu w Rumunii na okres powyżej trzech miesięcy.

R.A. Coman, obywatel rumuński, poznał R.C. Hamiltona, obywatela amerykańskiego, w 2002 r. w Stanach Zjednoczonych, i stworzył z nim związek. W 2009 r. partnerzy przeprowadzili się do Brukseli, gdzie R.A. Coman podjął pracę w Parlamencie Europejskim. W 2010 r. zawarł zgodnie z prawem belgijskim związek małżeński z R.C. Hamiltonem. W grudniu 2012 r. obaj zwrócili się do rumuńskiego Generalnego Inspektoratu ds. Imigracji z prośbą o informacje dotyczące warunków oraz procedury uzyskania przez R.C. Hamiltona prawa pobytu w Rumunii na podstawie dyrektywy 2004/38, przynajmniej takie prawo członkom rodziny obywateli Unii. W odpowiedzi władze rumuńskie w styczniu 2013 r. poinformowały ich, że R.C. Hamiltonowi przysługuje jedynie prawo pobytu do trzech miesięcy, a skorzystanie z prawa do dłuższego pobytu na terytorium Rumunii na podstawie przepisów dyrektywy 2004/38 jest wykluczone, gdyż w świetle prawa rumuńskiego nie jest on członkiem rodziny obywatela Unii, definiuje ono bowiem małżeństwo jako związek mężczyzny i kobiety. Ponadto kodeks cywilny wyraźnie zakazuje uznawania związków osób tej samej płci zawartych za granicą⁸.

Wobec powyższego R.A. Coman i R.C. Hamilton w październiku 2013 r. wnieśli do sądu pierwszej instancji w Bukareszcie skargę na decyzję Generalnego Inspektoratu, zarzucając mu dyskryminację ze względu na orientację seksualną, skutkującą ograniczeniem prawa do swobodnego przemieszczania się w ramach UE, i żądając zaprzestania tej dyskryminacji oraz przyznania zadośćuczynienia. W grudniu 2015 r. sąd pierwszej instancji wystąpił z pytaniem prawnym do Trybunału Konstytucyjnego. Jako że sprawa dotyczyła wykładni pojęcia współmałżonka, zamieszczonego w przepisach dyrektywy

⁶ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE w sprawie C-673/16 Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton, Asociația Accept przeciwko Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne, 5 VI 2018.

⁷ *Dyrektywa 2004/38/WE...*, art. 2 pkt 2 lit. a, art. 3 ust. 1, art. 3 ust. 2 lit. a-b, art. 7 ust. 2.

⁸ *Codul civil* [rumuński kodeks cywilny], 24 VII 2009, nr 287, art. 277.

2004/38, Trybunał Konstytucyjny zdecydował się wystąpić z pytaniem prejudycjalnym do Trybunału Sprawiedliwości UE.

ORZECZENIE TRYBUNAŁU SPRAWIEDLIWOŚCI UE W SPRAWIE COMAN

Skarżący – rząd holenderski oraz Komisja Europejska – podnosili, że pojęcie współmałżonka na gruncie dyrektywy 2004/38 ma charakter autonomiczny i obejmuje także małżonków tej samej płci. Natomiast rządy Rumunii, Łotwy, Węgier i Polski powoływały się na fakt, że nie jest to pojęcie należące do prawa unijnego, a więc jego wykładnia powinna być dokonywana w świetle prawa krajowego danego państwa członkowskiego.

Orzeczenie Trybunału poprzedzone było wydaniem opinii przez rzecznika generalnego⁹. Przedstawiona przez niego argumentacja w znakomitej większości została przyjęta przez sędziów Trybunału.

W wydanym 5 czerwca 2018 r. orzeczeniu Trybunał Sprawiedliwości UE w odpowiedzi na pytanie rumuńskiego Trybunału Konstytucyjnego orzekł, że prawo pobytu na terytorium państwa członkowskiego przez okres dłuższy niż trzy miesiące przysługuje osobie tej samej płci pozostającej w związku małżeńskim z obywatelem Unii, zawartym zgodnie z prawem innego państwa członkowskiego¹⁰. Pojęcie współmałżonka w rozumieniu dyrektywy 2004/38 jest bowiem neutralne i może obejmować także osobę tej samej płci¹¹.

Rzecznik generalny w swojej opinii podkreślał, że wybór neutralnego pojęcia był świadomą decyzją unijnego pracodawcy, co potwierdzają prace przygotowawcze dyrektywy 2004/38¹². W projekcie aktu prawnego Komisja Europejska proponowała użycie pojęcia „współmałżonek”, bez wskazówek dotyczących tego, jak należy je rozumieć. W toku procedury legislacyjnej Parlament Europejski w jednej z poprawek zaproponował, aby brak zróżnicowania ze względu na płeć osoby został podkreślony przez dodanie sformułowania *niezależnie od płci, zgodnie z ustawodawstwem krajowym mającym zastosowanie w danej sprawie*. Rada Unii Europejskiej wyraziła jednak wątpliwości co do takiej definicji pojęcia współmałżonka, gdyż objęłoby ono wówczas w sposób wyraźny małżonków tej samej płci. W czasie trwania prac legislacyjnych, tj. w 2003 r., jedynie w dwóch państwach członkowskich obowiązywały przepisy pozwalające na zawieranie małżeństw przez osoby tej samej płci. Również Trybunał Sprawiedliwości UE w wydawanych ówczesnie orzeczeniach podkreślał, że powszechnie akceptowana przez państwa członkowskie definicja małżeństwa obejmuje związek dwóch osób

⁹ Opinia Rzecznika Generalnego M. Watheleta z 11 stycznia 2018 r. w sprawie sprawie C-673/16 Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton, Asociația Accept przeciwko Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne.

¹⁰ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE w sprawie C-673/16..., pkt 56.

¹¹ Tamże, pkt 35.

¹² Opinia Rzecznika Generalnego M. Watheleta..., pkt 51.

różnej płci¹³. Z tego względu Komisja zdecydowała się *ograniczyć swój wniosek do pojęcia współmałżonka obejmującego zasadniczo współmałżonka odmiennej płci, z zastrzeżeniem możliwości ewolucji tego pojęcia w przyszłości*¹⁴. Zdaniem rzecznika generalnego to zastrzeżenie Komisji ma istotne znaczenie. Oznacza bowiem, że pojęcie współmałżonka na gruncie dyrektywy 2004/38 nie zostało definitywnie ustalone w momencie jej tworzenia, lecz powinno podlegać wykładni dynamicznej, uwzględniającej zmiany społeczne w państwach członkowskich UE¹⁵.

Trybunał Sprawiedliwości UE wskazał też, że prawo krajowe nie może stanowić przeszkody w uznaniu – wyłącznie w celu przyznania prawa pobytu obywatelowi państwa trzeciego – małżeństwa zawartego z obywatelem Unii tej samej płci w innym państwie członkowskim, zgodnie z prawem tego państwa¹⁶. Zdaniem Trybunału przyjęcie odmiennej interpretacji w praktyce doprowadziłoby do tego, że swoboda przemieszczenia się obywateli Unii różniłaby się w poszczególnych państwach członkowskich, w zależności od brzmienia przepisów prawa krajowego – w tych, które uznają małżeństwa osób tej samej płci, miałyby szerszy zakres niż w tych, które takich małżeństw nie uznają¹⁷.

Jednocześnie Trybunał podkreślił, że nie oznacza to, aby państwo członkowskie było zobowiązane do wprowadzenia w swoim prawie krajowym instytucji małżeństwa osób tej samej płci¹⁸. Kwestie stanu cywilnego i wiążących się z nim norm dotyczących małżeństwa należą do wyłącznej kompetencji państw członkowskich i prawo UE jej nie narusza. Państwa członkowskie mają więc dowolność w decydowaniu, czy w swoim prawodawstwie uregulują zawieranie małżeństw przez osoby tej samej płci, czy też możliwość taką będą mieć jedynie osoby różnej płci¹⁹. Jednak – jak Trybunał wielokrotnie podkreślał w swoich orzeczeniach²⁰ – wykonywanie przez państwa członkowskie ich kompetencji wyłącznych powinno odbywać się z poszanowaniem prawa UE, w szczególności postanowień traktatów dotyczących swobody przemieszczania się i przebywania na terytorium innych państw członkowskich, które przysługują każdemu obywate-

¹³ Np. orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości z 31 maja 2001 r. w połączonych sprawach C-122/99 P i C-125/99 P D i Królestwo Szwecji przeciwko Radzie UE, pkt 34.

¹⁴ Propozycje poprawek Komisji Europejskiej do dyrektywy 2004/38, COM(2003) 199 final, s. 11. W wersji francuskiej: *La Commission préfère donc limiter la proposition à une notion de conjoint s'entendant, en principe, comme conjoint de sexe différent, sauf évolution future*, w wersji angielskiej: *The Commission therefore prefers to restrict the proposal to the concept of spouse as meaning in principle spouse of a different sex, unless there are subsequent developments*.

¹⁵ Opinia Rzecznika Generalnego M. Watheleta..., pkt 52.

¹⁶ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE w sprawie C-673/16..., pkt 36.

¹⁷ Tamże, pkt 39.

¹⁸ Tamże, pkt 45.

¹⁹ Tamże, pkt 37.

²⁰ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 2 października 2003 r. w sprawie C-148/02 Carlos Garcia Avello przeciwko państwu belgijskiemu; orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 14 października 2008 r. w sprawie C-353/06 Stefan Grunkin, Dorothee Regina Paul przeciwko Standesamt Niebüll; orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 2 czerwca 2016 r. w sprawie C-438/14 Nabil Peter Bogendorff von Wolffersdorff przeciwko Standesamt der Stadt Karlsruhe.

lowi Unii²¹. Mają więc one obowiązek uznania małżeństw osób tej samej płci zawartych w państwach członkowskich, których prawo na to zezwala²². Obowiązek uznania występuje jednak wyłącznie do celów wykonywania praw wywodzonych z prawodawstwa UE, w tym przypadku z dyrektywy 2004/38²³.

Trybunał Sprawiedliwości UE zauważył także, że swoboda przepływu osób nie ma charakteru bezwzględnego. Państwo członkowskie może ją ograniczyć, kierując się względami porządku publicznego, bezpieczeństwa publicznego lub zdrowia publicznego. Rządy kilku państw członkowskich przedłożyły Trybunałowi w toku postępowania uwagi, w których argumentowały, że w przypadku małżeństw osób tej samej płci ograniczenie swobody przepływu osób jest uzasadnione względami związanymi z porządkiem publicznym i tożsamością narodową²⁴. Zdaniem Trybunału na ochronę porządku publicznego można powoływać się tylko w sytuacji realnego i wystarczająco poważnego zagrożenia dla jednego z podstawowych interesów społeczeństwa, a to nie występuje w sytuacji nieuznania małżeństwa osób tej samej płci w celu odmowy przyznania prawa pobytu na terytorium państwa członkowskiego obywatelowi państwa trzeciego²⁵. Ponadto środek krajowy, który mógłby ograniczać swobodę przemieszczania się osób, może być uznany za uzasadniony tylko wówczas, gdy jest zgodny z prawami podstawowymi. W odniesieniu do pojęcia współmałżonka, zawartego w dyrektywie 2004/38, podstawowe znaczenie ma prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, gwarantowane przez art. 7 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej²⁶. Prawa te mają takie samo znaczenie i zakres, jak prawa wynikające z art. 8 konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności²⁷. Europejski Trybunał Praw Człowieka w swoich orzeczeniach²⁸ stwierdził, że relacja utrzymywana przez osoby tej samej płci pozostające w związku może mieścić się w zakresie „życia prywatnego”, a także „życia rodzinnego”. Z tego powodu nieuznawanie małżeństwa osób tej samej płci zawartego w innym państwie członkowskim w celu ograniczenia swobody przemieszczania się osób stanowi ograniczenie niezgodne z prawami podstawowymi. Również możliwość powołania się na ochronę tożsamości narodowej została przez Trybunał wykluczona. Zgodnie z art. 4 ust. 2 Traktatu o Unii Europejskiej (TUE)²⁹ UE zobowią-

²¹ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE w sprawie C-673/16..., pkt 38.

²² A. Tryfonidou, *The EU Top Court Rules that Married Same-Sex Couples Can Move Freely Between EU Member States as "Spouses": Case C-673/16, Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton, Asociația Accept v Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne*, „Feminist Legal Studies” 2019, Vol. 27, nr 2, s. 216.

²³ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE w sprawie C-673/16..., pkt 45.

²⁴ Tamże, pkt 41-42.

²⁵ Tamże, pkt 44, 46.

²⁶ *Karta praw podstawowych Unii Europejskiej*, Dz.U. UE, C 303, 14 XII 2007.

²⁷ *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 1950 r.*, Dz.U. 1993, Nr 61, poz. 284.

²⁸ Orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 7 listopada 2013 r. w sprawie Vallianatos i inni przeciwko Grecji; orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 14 grudnia 2017 r. w sprawie Orlandi i inni przeciwko Włochom.

²⁹ *Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana)*, Dz.U. UE, C 202, 7 VI 2016.

zana jest szanować tożsamość narodową państw członkowskich, nierozzerwalnie związaną z ich podstawowymi strukturami politycznymi i konstytucyjnymi. Obowiązująca w poszczególnych państwach legalna definicja małżeństwa niewątpliwie stanowi część ich tożsamości narodowej i traktują one ochronę tradycyjnej wizji rodziny jako jeden z kluczowych punktów prowadzonej przez siebie polityki³⁰. Jednak według Trybunału obowiązek uznania małżeństwa osób tej samej płci zawartego w innym państwie członkowskim nie ma wpływu na instytucję małżeństwa w tym państwie i odnosi się wyłącznie do celu przyznania pochodnego prawa pobytu obywatelowi państwa trzeciego. Nie narusza tym samym tożsamości narodowej danego państwa członkowskiego³¹.

ZNACZENIE ORZECZENIA SPRAWY COMAN

W literaturze podkreśla się, że w sprawie Coman Trybunał Sprawiedliwości UE po raz pierwszy zdefiniował pojęcie współmałżonka, uznając, że obejmuje ono osobę pozostającą w ważnie zawartym związku małżeńskim, niezależnie od płci osób, które ten związek zawarły³². Tym samym państwa członkowskie mają obowiązek uznawania za małżonków osób tej samej płci pozostających w związku małżeńskim na potrzeby realizowania ich prawa do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium państw członkowskich. Postanowienia prawa rodzinnego państwa członkowskiego, które definiuje małżeństwo inaczej, nie mają przy tym znaczenia. Wykładnia tego pojęcia została jednak dokonana w świetle określonego aktu prawnego, tj. dyrektywy 2004/38. Tym samym orzeczenie Coman ma ograniczone zastosowanie.

Po pierwsze, dotyczy ono jedynie obywateli Unii (i członków ich rodzin), nie obywateli państw trzecich. Wynika to z faktu, że orzeczenie było związane z postanowieniami dyrektywy 2004/38, podczas gdy prawo do łączenia rodzin obywateli państw trzecich legalnie przebywających na terytorium UE określone jest przepisami dyrektywy 2003/86³³. Po drugie, orzeczenie odnosi się do małżeństwa zawartego w innym państwie członkowskim UE, zgodnie z jego prawem. Po trzecie, jest związane z sytuacją, w której obywatel Unii rozwinął lub umocnił życie rodzinne podczas efektywnego pobytu w państwie członkowskim innym niż to, którego przynależność państwową posiada, przy czym ta druga okoliczność wydaje się bardziej istotna niż pierwsza³⁴.

³⁰ L. Gyeney, *Same Sex Couples' Right to Free Movement in Light of Member States' National Identities. The Legal Analysis of the Coman Case*, „Iustum Aegum Salutare” 2018, Vol. 16, nr 2, s. 163.

³¹ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE w sprawie C-673/16..., pkt 45-46.

³² A. Szczerba-Zawada, *Pochodne prawo pobytu współmałżonka obywatela Unii Europejskiej tej samej płci. Glosa do wyroku TS z dnia 5 czerwca 2018 r., C-673/16*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2018, nr 11, s. 44.

³³ *Dyrektywa Rady 2003/86/WE z dnia 22 września 2003 r. w sprawie prawa do łączenia rodzin*, Dz.U. UE, L 251, 3 X 2003.

³⁴ D. Kochenov, U. Belavusau, *Same-Sex Spouses in the EU After Coman: More Free Movement, But What About Marriage?*, „EUI Working Papers LAW” 2019, nr 3, s. 22, [online] <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/64525>.

Gdyby więc Coman i Hamilton zawarli małżeństwo w Stanach Zjednoczonych, gdzie się poznali, i nie zamieszkaliby potem razem w państwie członkowskim, tj. w Belgii, lecz bezpośrednio z USA przeprowadzili się do Rumunii, nie doszłoby do rozwinięcia lub umocnienia życia rodzinnego podczas pobytu w innym państwie członkowskim i rozstrzygnięcie Trybunału byłoby zupełnie inne. Istotne znaczenie w sprawie miał zatem fakt, że małżeństwo zostało zawarte podczas pobytu w innym państwie członkowskim, co niewątpliwie jest umocnieniem i rozwinięciem życia rodzinnego, jako że stanowi formalne zalegalizowanie związku z wszystkimi tego konsekwencjami prawnymi. Wspólne zamieszkiwanie po zawarciu małżeństwa stanowiło dalsze umocnienie i rozwinięcie życia rodzinnego³⁵.

Po czwarte, Trybunał powołał się na to, że umocnienie lub rozwinięcie życia rodzinnego musi nastąpić podczas efektywnego pobytu w innym państwie członkowskim, rozumianego jako przebywanie w nim w związku z korzystaniem ze swobody przepływu osób, które to prawo przynależy każdemu obywatelowi Unii. Oznacza to, że wyjazd do innego państwa członkowskiego w innym celu niż korzystanie z tych praw, np. wyłącznie dla zawarcia małżeństwa, jakkolwiek oznaczałoby umocnienie i rozwinięcie życia rodzinnego, nie pozwalałoby na zastosowanie postanowień dyrektywy 2004/38 – nie spełniałoby bowiem wymogu efektywnego pobytu w innym państwie członkowskim. Co więcej, uznanie małżeństwa osób tej samej płci dotyczy tylko sytuacji o charakterze transgranicznym. Tym samym orzeczenie Trybunału w sprawie Coman nie ma zastosowania do całkowicie krajowych sytuacji, tj. takich, w których osoby tej samej płci pozostające w związku nie korzystały ze swobody przepływu osób i nie przemieszczały się do innego państwa członkowskiego. Pozornie wydaje się to niesłuszne³⁶, ponieważ powoduje odwrotną dyskryminację w stosunku do własnych obywateli, którzy nie prowadzili życia rodzinnego poza granicami kraju. Jednak należy wziąć pod uwagę *ratio legis* postanowień dyrektywy 2004/38, które mają ułatwić korzystanie ze swobody przepływu osób, umożliwiając dalsze trwanie życia rodzinnego po przemieszczeniu się do innego państwa członkowskiego, w tym do państwa pochodzenia.

Po piąte, co wielokrotnie podkreślał Trybunał Sprawiedliwości UE w uzasadnieniu orzeczenia, obowiązek uznawania osób w związku małżeńskim za „małżonków” niezależnie od ich płci występuje jedynie w odniesieniu do prawa do przemieszczania się i pobytu. Przyznanie małżeństwom osób tej samej płci zawartym za granicą innych praw wynikających z zawarcia małżeństwa, takich jak prawa do wspólności majątkowej, alimentów czy dziedziczenia na podstawie ustawy, zależy całkowicie od kształtu legislacji oraz praktyki sądowej i administracyjnej danego państwa³⁷. Niemniej jednak można się spodziewać, że przewodnia teza orzeczenia Coman stanowiąca, że pojęcie współmałżonka na gruncie prawa unijnego ma charakter autonomiczny i jest neutralne pod względem płci, pojawi się w przyszłości w innych orzeczeniach Trybunału dotyczących aktów prawnych, w których owo pojęcie występuje. Można także

³⁵ A. Tryfonidou, *The EU Top Court Rules that...*, s. 219.

³⁶ D. Kochenov, U. Belavusau, *Same-Sex Spouses in the EU After Coman...*, s. 21-22.

³⁷ *Tamże*, s. 19.

przypuszczać, że Trybunał rozwinie również wątek zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną³⁸.

Na koniec należy też wspomnieć o specyficznych konsekwencjach orzeczenia Coman, które wystąpiły na gruncie prawa krajowego tych państw członkowskich, w których małżeństwo jest traktowane wyłącznie jako związek kobiety i mężczyzny. Spowodowało ono dalszą polaryzację społeczeństw i poszczególnych państw członkowskich na zwolenników i przeciwników przyznania praw osobom tej samej płci będącym w związkach, a szerzej – osobom homoseksualnym, biseksualnym i transpłciowym³⁹. W niektórych państwach pojawiły się projekty zmian w prawie, ograniczających prawną możliwość wprowadzenia instytucji małżeństw osób tej samej płci oraz uznawania takich małżeństw zawartych za granicą dla celów innych niż prawo do przemieszczania się i pobytu. Przykładowo w Rumunii zaproponowano zmianę przepisów konstytucyj i wprowadzenie do niej definicji małżeństwa jako związku kobiety i mężczyzny⁴⁰.

Orzeczenie w sprawie Coman jest także interesujące z punktu widzenia prawa prywatnego międzynarodowego – paradoksalnie, gdyż Trybunał w żadnym miejscu nie odnosi się do reguł kolizyjnych dotyczących ważności małżeństwa. Wedle klasycznych rozwiązań prawa prywatnego międzynarodowego małżeństwo zawarte za granicą jest najczęściej traktowane jako tzw. kwestia wstępna, dla której należy odszukać prawo właściwe i to w jego świetle zdecydować, czy małżeństwo jest ważne i wywołuje skutki prawne⁴¹. Szczególne znaczenie w tym kontekście ma zasada *favor matrimonii*, stanowiąca, że małżeństwo powinno zostać uznane za ważne i skuteczne, jeśli zostało zawarte zgodnie z prawem miejsca jego zawarcia⁴². W przypadku cudzoziemca jego zdolność do zawarcia małżeństwa⁴³ oceniana jest najczęściej wedle prawa państwa, którego jest on obywatelem, podczas gdy forma zawarcia małżeństwa podlega przepisom państwa, w którym małżeństwo jest zawierane⁴⁴.

W orzeczeniu w sprawie Coman Trybunał Sprawiedliwości UE powołuje się na u z n a n i e⁴⁵ małżeństwa⁴⁶. Wzajemne uznawanie jest jednym z filarów unijnego

³⁸ A. Szczerba-Zawada, *Pochodne prawo pobytu współmałżonka...*, s. 46-47.

³⁹ Beury M., *The CJEU's Judgment in Coman: a Small Step for the Recognition of Same-Sex Couples Underlying European Divides over LGBT Rights*, 24 VII 2018, [online] <https://strasbourgobservers.com/2018/07/24/the-cjeus-judgment-in-coman-a-small-step-for-the-recognition-of-same-sex-couples-underlying-european-divides-over-lgbt-rights/>, 5 II 2020.

⁴⁰ L. Gyeney, *Same Sex Couples' Right...*, s. 156.

⁴¹ M. Jänterä-Jareborg, *The Incidental Question of Private International Law, Formalised Same-Sex Relationships and Muslim Marriages*, [w:] *Essays in Honour of Michael Bogdan*, red. P. Lindskoug [i in.], Lund 2013, s. 157-163.

⁴² D. Coester-Waltjen, *Marriage*, [w:] *Encyclopedia of Private International Law*, red. J. Basedow [i in.], Cheltenham 2017, Vol. 2, s. 1227.

⁴³ Na gruncie polskiej nauki prawa prywatnego międzynarodowego oraz przepisów kolizyjnych tradycyjnie nazywana możliwością zawarcia małżeństwa. Zob. *Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. Prawo prywatne międzynarodowe*, Dz.U. 2011, Nr 80, poz. 432, art. 48.

⁴⁴ E. Kamarad, *Zawarcie małżeństwa jako zagadnienie prawa rodzinnego, prawa prywatnego międzynarodowego i prawa konsularnego*, Kraków 2019, s. 237-279.

⁴⁵ Ang. *recognise, recognition*; niem. *anzuerkennen, Anerkennung*; fr. *reconnaitre, reconnaissance*.

⁴⁶ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE w sprawie C-673/16..., pkt 36, 40, 42, 45, 56.

wspólnego rynku, bez których niemożliwe byłoby jego funkcjonowanie w zakresie swobód przepływu⁴⁷. Zazwyczaj przyjmuje się, że zasada wzajemnego uznawania została wprowadzona do prawa unijnego w słynnym orzeczeniu zwanym *Cassis de Dijon*⁴⁸, w którym Trybunał badał, czy niemiecki wymóg dotyczący minimalnej zawartości alkoholu stanowi przeszkodę w swobodzie przepływu towarów. Trybunał stwierdził wówczas, że wobec braku wspólnych reguł dotyczących produkcji i sprzedaży alkoholu towar, który został zgodnie z prawem wyprodukowany i wprowadzony do obrotu w jednym państwie członkowskim, powinien zostać dopuszczony do sprzedaży w pozostałych państwach członkowskich⁴⁹. Z czasem zastosowanie zasady wzajemnego uznawania zostało przez Trybunał potwierdzone w odniesieniu do swobodnego przepływu usług⁵⁰, osób (w zakresie uznawania dyplomów i kwalifikacji zawodowych⁵¹ oraz nazwisk⁵²), kapitału⁵³ oraz swobody przedsiębiorczości⁵⁴. Powstaje zatem pytanie, na ile orzeczenie w sprawie *Coman* można traktować jako dalsze rozwinięcie tej linii orzeczniczej, w tym przypadku w odniesieniu do statusu personalnego nabytego na gruncie prawa rodzinnego.

Koncepcja uznania, jako alternatywa dla tradycyjnej metody kolizyjnoprawnej poszukiwania prawa właściwego dla kwestii wstępnej, zaczęła być szeroko dyskutowana w doktrynie prawniczej⁵⁵, zwłaszcza w odniesieniu do zawartych za granicą związków

⁴⁷ Ch. Janssens, *Principle of Mutual Recognition in EU Law*, Oxford 2013, s. 24, *Oxford Studies in European Law*.

⁴⁸ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 20 lutego 1979 r. w sprawie C-120/78 *Rewe-Zentral A.G.* przeciwko *Bundesmonopolverwaltung für Branntwein*.

⁴⁹ Ch. Janssens, *Principle of Mutual...*, s. 11-12.

⁵⁰ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 25 lipca 1991 r. w sprawie C-76/90 *Manfred Säger* przeciwko *Dennemeyer & Co. Ltd.*

⁵¹ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 28 kwietnia 1997 r. w sprawie C-71/76 *Jean Thieffry* przeciwko *Conseil de l'ordre des avocats a la Cour de Paris*; orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 28 czerwca 1977 r. w sprawie 11/77 *Richard Hugh Patrick* przeciwko *Ministre des Affaires Culturelles*; orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 15 października 1987 r. w sprawie C-222/86 *Union nationale des entraîneurs et cadres techniques professionnels du football (Unectef)* przeciwko *Georges Heylens* i in.

⁵² Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 22 grudnia 2010 r. w sprawie C208/09 *Ilonka Sayn-Wittgenstein* przeciwko *Landeshauptmann von Wien*; orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 12 maja 2011 r. w sprawie C391/09 *Malgožata Runevič-Vardyn, Łukasz Wardyn* przeciwko *Vilniaus miesto savivaldybės administracija, Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija, Valstybinė lietuvių kalbos komisija, Vilniaus miesto savivaldybės administracijos Teisės departamento Civilinės metrikacijos skyrius*.

⁵³ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 14 listopada 2006 r. w sprawie C-513/04 *Mark Kerckhert* i *Bernadette Morres* przeciwko *Belgische Staat*.

⁵⁴ Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 30 listopada 1995 r. w sprawie C-55/94 *Reinhard Gebhard* przeciwko *Consiglio dell'Ordine degli Avvocati e Procuratori di Milano*; orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 5 października 2004 r. w sprawie C-397/01 *Bernhard Pfeiffer* przeciwko *Deutsches Rotes Kreuz, Kreisverband Waldshut eV*; orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 5 listopada 2002 r. w sprawie C-208/00 *Überseering BV* przeciwko *Nordic Construction Company Baumanagement GmbH (NCC)*.

⁵⁵ A. Dorabalska, *Uznanie stosunku prawnego powstałego za granicą*, „Państwo i Prawo” 2012, nr 4, s. 55.

partnerskich i małżeństw osób tej samej płci⁵⁶ oraz macierzyństwa zastępczego⁵⁷. Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE w sprawie Coman wpisuje się zarówno w tę koncepcję, jak i w unijną zasadę wzajemnego uznawania. W obu przypadkach jest to odpowiedź na różnice w porządkach krajowych państw członkowskich. W ich wyniku w jednym państwie powstaje sytuacja, która nie mogłaby powstać w innym państwie. Brak rozpoznania skutków tej sytuacji w tym państwie prowadzi z kolei do powstania przeszkody w korzystaniu ze swobód unijnego wspólnego rynku⁵⁸. Najprostszym rozwiązaniem byłoby oczywiście ujednoczenie przepisów prawnych państw członkowskich tak, by nie występowały między nimi różnice powodujące odmienne skutki danej sytuacji w każdym państwie członkowskim. Jednak w przypadku małżeństw osób tej samej płci nie jest to możliwe, gdyż UE nie ma kompetencji do przyjmowania aktów prawnych prowadzących do ujednoczenia materialnego prawa rodzinnego⁵⁹, tak jak nie miała kompetencji do uregulowania innych wymienionych kwestii, w których Trybunał powoływał się na zasadę wzajemnego uznawania. Tym samym Trybunał wymaga od państw członkowskich – bez narzucania im, jak powinny w krajowych porządkach prawnych definiować małżeństwo – aby uznały małżeństwa zawarte zgodnie z prawem innego państwa w zakresie, w jakim jest to podstawą do korzystania z praw gwarantowanych prawem unijnym.

BIBLIOGRAFIA

Monografie i artykuły naukowe

Baratta R., *Short Remarks on EC Competence in Matters of Family Law*, [w:] *The External Dimension of EC Private International Law in Family and Succession Matters*, red. A. Malatesta, S. Bariatti, F. Pocar, Padova 2008, *Studi e Pubblicazioni della Rivista di Diritto Internazionale Privato e Processuale*, 71.

Beury M., *The CJEU's Judgment in Coman: a Small Step for the Recognition of Same-Sex Couples Underlying European Divides over LGBT Rights*, 24 VII 2018, [online] <https://strasbourgobserver.com/2018/07/24/the-cjeus-judgment-in-coman-a-small-step-for-the-recognition-of-same-sex-couples-underlying-european-divides-over-lgbt-rights/>.

van den Brink M., *What's in a Name Case? Some Lessons for the Debate Over the Free Movement of Same-Sex Couples Within the EU*, „German Law Journal” 2016, Vol. 17, nr 3, <https://doi.org/10.1017/s2071832200019829>.

⁵⁶ Zob. M. Wojewoda, *Małżeństwa jedнопłciowe i związki partnerskie w Polskim Rejestrze Stanu Cywilnego?*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2017, Vol. 103, s. 133 i n.

⁵⁷ Zob. M. Pilich, *Mater semper certa est? Kilka uwag o skutkach zagranicznego macierzyństwa zastępczego z perspektywy stosowania klauzuli porządku publicznego*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2018, nr 14, s. 7 i n.

⁵⁸ M. van den Brink, *What's in a Name Case?...*, s. 434-436.

⁵⁹ R. Baratta, *Short Remarks on EC Competence in Matters of Family Law*, [w:] *The External Dimension of EC Private International Law in Family and Succession Matters*, red. A. Malatesta, S. Bariatti, F. Pocar, Padova 2008, s. 190, *Studi e Pubblicazioni della Rivista di Diritto Internazionale Privato e Processuale*, 71.

- Coester-Waltjen D., *Marriage*, [w:] *Encyclopedia of Private International Law*, red. J. Basedow [i in.], Cheltenham 2017, Vol. 2.
- Dorabalska A., *Uznanie stosunku prawnego powstałego za granicą*, „Państwo i Prawo” 2012, nr 4.
- Frąckowiak-Adamska A., *O istocie praw wynikających z obywatelstwa Unii*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2012, nr 10.
- Gyenyey L., *Same Sex Couples’ Right to Free Movement in Light of Member States’ National Identities. The Legal Analysis of the Coman Case*, „Iustum Aegum Salutare” 2018, Vol. 16, nr 2.
- Harasimiuk D.E., *Skuteczne korzystanie z prawa pobytu przez obywateli UE i członków ich rodzin*, „Ius Novum” 2016, nr 1.
- Janssens Ch., *Principle of Mutual Recognition in EU Law*, Oxford 2013, *Oxford Studies in European Law*.
- Jünterä-Jareborg M., *The Incidental Question of Private International Law, Formalised Same-Sex Relationships and Muslim Marriages*, [w:] *Essays in Honour of Michael Bogdan*, red. P. Lindskoug [i in.], Lund 2013.
- Kamarad E., *Zawarcie małżeństwa jako zagadnienie prawa rodzinnego, prawa prywatnego międzynarodowego i prawa konsularnego*, Kraków 2019.
- Kochenov D., Belavusau U., *Same-Sex Spouses in the EU After Coman: More Free Movement, But What About Marriage?*, „EUI Working Papers LAW” 2019, nr 3, European University Institute Research Repository, [online] <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/64525>.
- Osiejewicz J., *Członek rodziny w prawie Unii Europejskiej*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 6.
- Pilich M., *Mater semper certa est? Kilka uwag o skutkach zagranicznego macierzyństwa zastępczego z perspektywy stosowania klauzuli porządku publicznego*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2018, nr 14.
- Szczerba-Zawada A., *Pochodne prawo pobytu współmałżonka obywatela Unii Europejskiej tej samej płci. Glosa do wyroku TS z dnia 5 czerwca 2018 r., C-673/16*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2018, nr 11.
- Tryfonidou A., *The EU Top Court Rules that Married Same-Sex Couples Can Move Freely Between EU Member „States as Spouses”: Case C-673/16, Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton, Asociația Accept v Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne*, „Feminist Legal Studies” 2019, Vol. 27, nr 2, <https://doi.org/10.1007/s10691-019-09397-z>.
- Wojewoda M., *Małżeństwa jedno płciowe i związki partnerskie w Polskim Rejestrze Stanu Cywilnego?*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2017, Vol. 103, <https://doi.org/10.26485/spe/2017/103/8>.

Akty prawne

Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, Dz.U. UE, C 303, 14 XII 2007.

Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana), Dz.U. UE, C 202, 7 VI 2016.

Dyrektywa Rady 2003/86/WE z dnia 22 września 2003 r. w sprawie prawa do łączenia rodzin, Dz.U. UE, L 251, 3 X 2003.

Dyrektywa 2004/38/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie prawa obywateli Unii i członków ich rodzin do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium Państw Członkowskich, Dz.U. UE, L 158, 30 IV 2004.

Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 1950 r., Dz.U. 1993, Nr 61, poz. 284.

Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. Prawo prywatne międzynarodowe, Dz.U. 2011, Nr 80, poz. 432, art. 48.

Orzeczenia

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 28 kwietnia 1977 r. w sprawie C-71/76 Jean Thieffry przeciwko Conseil de l'ordre des avocats a la Cour de Paris.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 28 czerwca 1977 r. w sprawie 11/77 Richard Hugh Patrick przeciwko Ministre des Affaires Culturelles.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 20 lutego 1979 r. w sprawie C-120/78 Rewe-Zentral A.G. przeciwko Bundesmonopolverwaltung für Branntwein.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 15 października 1987 r. w sprawie C-222/86 Union nationale des entraîneurs et cadres techniques professionnels du football (Unectef) przeciwko Georges Heylens i in.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 25 lipca 1991 r. w sprawie C-76/90 Manfred Säger przeciwko Dennemeyer & Co. Ltd.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 30 listopada 1995 r. w sprawie C-55/94 Reinhard Gebhard przeciwko Consiglio dell'Ordine degli Avvocati e Procuratori di Milano.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 31 maja 2001 r. w połączonych sprawach C-122/99 P i C-125/99 P D i Królestwo Szwecji przeciwko Radzie Unii Europejskiej.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 5 listopada 2002 r. w sprawie C-208/00 *Überseering BV* przeciwko *Nordic Construction Company Baumanagement GmbH (NCC)*.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 2 października 2003 r. w sprawie C-148/02 Carlos Garcia Avello przeciwko państwu belgijskiemu.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 5 października 2004 r. w sprawie C-397/01 Bernhard Pfeiffer przeciwko Deutsches Rotes Kreuz, Kreisverband Waldshut eV.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 14 listopada 2006 r. w sprawie C-513/04 Mark Kerckhaert i Bernadette Morres przeciwko Belgische Staat.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 14 października 2008 r. w sprawie C-353/06 Stefan Grunkin, Dorothee Regina Paul przeciwko Standesamt Niebüll.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 22 grudnia 2010 r. w sprawie C208/09 Ilonka Sayn-Wittgenstein przeciwko Landeshauptmann von Wien.

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 12 maja 2011 r. w sprawie C391/09 Malgožata Runevič-Vardyn, Łukasz Wardyn przeciwko Vilniaus miesto savivaldybės administracija, Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija, Valstybinė lietuvių kalbos komisija, Vilniaus miesto savivaldybės administracijos Teisės departamento Civilinės metrikacijos skyrius.

Orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 7 listopada 2013 r. w sprawie Vallianatos i inni przeciwko Grecji.

- Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 2 czerwca 2016 r. w sprawie C-438/14 Nabil Peter Bogendorff von Wolffersdorff przeciwko Standesamt der Stadt Karlsruhe.
- Orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 14 grudnia 2017 r. w sprawie Orlandi i inni przeciwko Włochom.
- Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości UE z 5 czerwca 2018 r. w sprawie C-673/16 Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton, Asociația Accept przeciwko Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne.
- Opinia Rzecznika Generalnego M. Wathelera z 11 stycznia 2018 r. w sprawie C-673/16 Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton, Asociația Accept przeciwko Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne.

Dr Ewa KAMARAD – asystent w Instytucie Europeistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Doktor nauk prawnych ze specjalnością prawo prywatne międzynarodowe (2014), absolwentka prawa (2010) i europeistyki (2009) na UJ. Autorka ponad 30 publikacji. W swojej pracy naukowej zajmuje się prawem prywatnym międzynarodowym, prawem Unii Europejskiej, prawem rodzinnym, prawem konsularnym oraz międzynarodowymi stosunkami gospodarczymi.